

मूर्धाव

मूल

मूलः

मूर्धकः, पुं, (मूर्धन्यमिषक्त इति । मूर्धन् +
जंशायी क्त्वा ।) चक्षिषः । इति शब्दरत्नावली ।
मूर्धकगौ, स्त्री, हजम । इति शब्दरत्नावली ।
मूर्धखोलं, स्त्री, (मूर्धः खोल इव ।) हजम ।
इति त्रिकाश्रयः ।
मूर्धनः, पुं, (मूर्ध्नि जायते । जन + णः ।) केशः ।
इति जटाधरः । (यथा, ठहत्संहितायाम् ।
६८ । ८२ ।

“बहुमूलविषमकपिला
स्त्रुणस्तुटितायपयवृद्धाच ।
अतिकुटिलाचातिघनाच
मूर्धना वित्तहीनानाम् ॥”)

मूर्ध्नि जाति, वि ।
मूर्धन्यः, वि, (मूर्धन् + यत् ।) मूर्धनि भवः । यथा ।
अथयं ट ठ ड ढ ण र वा मूर्धन्याः । इति
सुम्बोधकाकरणम् । (यथा च भागवते । १ ।
७ । ५५ ।

“अर्जुनः सहसाश्रय हरेर्हार्दमयाशिना ।
मर्धं जहार मूर्धन्यं दिनस्य सहमूर्धनम् ॥”)
मूर्धपुण्यः, पुं, (मूर्ध्नि पुण्यमस्य ।) शिरोवटनः ।
इति शब्दमाला । (गुडादयोऽस्य शिरोवटने
विधेयाः ।)

मूर्धेरसः, पुं, (मूर्धस्यजटुपरिखो रसः ।) भक्त-
प्रेमः । इति शब्दचन्द्रिका ।
मूर्धवेष्टनं, स्त्री, (मूर्धः वेष्टनम् ।) उष्णीषः ।
इति हेमचन्द्रः । १ । १११ ।

मूर्धा, [न] पुं, (मूर्धेति वृत्ताति यजेति । मूर्ध +
“नृन् उच्यन् प्रयन् । उभा १ । १५८ । इति
कनिन् । उकारस्य दीर्घः वकारस्य धकारश्च ।)
मसकः । इत्यमरः । १ । ६ । ६५ । (यथा,
ठहत्संहितायाम् । ७७ । १ ।

“नोहे पात्रे तकुलान् कीदृशान्
शुक्ले पक्कांकोहचूर्णेन साकम् ।
पिष्टान् कृष्णं मूर्ध्नि शुक्लाङ्गकेशे
दत्त्वा तिष्ठेद्विपलाकपत्रैः ॥”)

मूर्धाभिविक्तः, पुं, चक्षिषः । राजा । इत्यमरः ।
१ । १ । ६१ । मूर्धन्यमिषक्तो मूर्धाभिविक्तः
राज्यारोपणसमये प्रथमः चक्षिषो मूर्धाभि-
विक्तः । तत्प्रभवत्वात् योग्यतयानभिविक्तोऽपि
मूर्धाभिविक्तः । (यथा, भागवते । ६ । १५ । ४१ ।

“राज्ञो मूर्धाभिविक्तस्य वधो ब्रह्मवाद्गुरुः ।
तीर्थवंसेवया चाङ्घो जज्ञाङ्गाश्रुतपेतनः ॥”)
वर्णसङ्करविशेषः । स तु विप्रात् चक्षिष्यायां
जातः । प्रधानः । इति भरतः । मन्त्री । इति
मेदिनी । ते, ११२ ।

मूर्धाविविक्तः, पुं, वर्णसङ्करभेदः । स तु चक्षिष्यायां
ब्राह्मणेनोत्पादितः । यथा,—
“स्त्रीमन्तरजातास्तु द्विजेवत्पादितान्

सुतान् ।

सदृशानेव तानाहुस्मादश्वविगर्हितान् ॥”

इति मानवे १० अध्याये ६ श्लोकः । ७ ।

‘स्त्रीमिति आशुकीन्धेन अजवदितवर्णजाती-

यास्तु भाष्यास्तु द्विजातिभिर्ये । उत्तपादितः
पुत्राः । यथा । ब्राह्मणेन चक्षिष्यायां चक्षिषेव
वैश्यायां वैश्वेन मूर्धावाम् । तान् मातुर्हीन-
जातीयत्वदीयेषु गर्हितान् पिष्टवह्मन् न तु
पिष्टवजातीयान् मन्वाद्य आहुः । पिष्टवह्म-
नहन्तान् मातृजातेवत्कृताः पिष्टजातितो
नितृता श्रेयाः । एतेषां च नामानि मूर्धा-
विविक्तमाह्वयकरणाख्यानि वाञ्छवत्कादिभि-
रुक्तानि । एतयमेवास्तुप्रश्नोक्ताः । इत्य-
न्यथशिक्षाच्छधारणस्य मूर्धाविविक्तानाम् ।
वृत्तगीतनक्षत्रजीवनं शब्दरत्ना च माहि-
ष्यायाम् । द्विजातिशुभ्रवा धनधान्याध्यक्षता
राजसेवा दुर्गन्तःपुररक्षा च पारश्ववीर्य-
करणात्मिति । इति तट्टीकायां कुल्लूक-
भट्टः ।

मूर्धा, [न] पुं, (मूर्ध + कनिन् । यस्य यः
दीर्घस्योकारस्य ।) शिरः । यथा,—
मूर्धां मूर्धां शिरोदेशे पुंषि स्थातामिमौ समौ ।
इत्यादिशेषः ।

मूर्धौ नदी मूर्धा मूर्धा च । अस्य ध्रुवमू ।
इति तट्टीका । (यथा, देवीभागवते । १ । ७ । २८
“हृदा वेणीं कृतां मूर्ध्नि कल्पयं जीयते तथा ।
अधिं गृहीत्वा तरसा हेमगर्हं नाम्नाया

सुखम् ॥”)

मूर्धा, स्त्री, (मूर्धेति इति । मूर्ध + अच् टाप् ।)
जटाविशेषः । धनुर्गुणोपयुक्ता सुरगा इति
ख्याता । तत्प्रयोगः । देवी २ मधुरसा १
मीरटा ४ तेजनी ५ सवा ६ मधुशिका ७
धनुःश्रेणी ८ गोकर्णी ९ मौलुपर्वी १० । इत्य-
मरः । १ । ४ । ८२ । सुवा ११ मूर्धौ १२ ।
मधुश्रेणी १३ धनुः १४ श्रेणी १५ । इति तट्टी-
कायां भरतः । सुराङ्गिका १६ । देवश्रेणी १७
एककल्पा १८ मधुशवा १९ अतिरसा २०
पौलुपर्विका २१ दिव्यजता २२ ज्वलिनी २३
गोपवल्ली २४ । अस्या गुणाः । अतितत्तलम् ।
कषायत्वम् । उष्णत्वम् । ज्वरोगकषवातपि-
त्रमेहकुष्ठविषमज्वरनाशित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः । अपि च ।

“मूर्धा सरा तुल्यः खाडुस्तिता पितामहेहवत् ।
निरीषवह्मज्वरोगककुष्ठज्वरपापम् ॥”
इति भावप्रकाशः ।

(तयास्याः पर्यायः ।
“तेजनी पितुनी देवा तित्तवल्ली एयकल्पा ।
धनुःश्रेणी मधुरसा मूर्धा निर्देहीति च ॥”
इति वैद्यकरत्नमाधायाम् ।

“मूर्धा मधुरसा शिवा तेजनी तित्तवल्कला ॥”
इति भावके १०८ अध्याये ।)

मूल क रोपणी । इति कविकल्पद्रुमः । (सुरा-
उभ०-चक०-वेद ।) दीर्घो रोपणमारोपणम् ।
क मूलवति वृक्षं लोकः । गोविन्दभट्टस्तु रोहणे
इति पठित्वा रोहणं जन्मेति आख्याति । इति
दुर्गादायः ।

मूल न प्रतिष्ठायाम् । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
उभ०-चक०-वेद ।) पर्वणशेषादिदीर्घो ।
प्रतिष्ठा स्थितिरिति गोविन्दभट्टः । न मूलति
मूलते वंशः । अयं परजनेपदीत्यर्थः । इति
दुर्गादायः ।

मूलं, स्त्री, (भवते वधाति वृक्षादिकमिति । मू +
“मूश्मन्विभ्यः कः ।” उभा ० ४ । १०८ । इति
कः ।) शिवा । शिकङ्ग इति भाषा । तत्प्रयोगः ।
ब्रह्मः २ अष्टविनामकः ३ । इत्यमरः । १ । ४ । १२ ।
कन्दः ४ वृषः ५ । इति शब्दरत्नावली । जटा
६ । इति जटाधरः । (यथा, मनी । १ । २२० ।
“भस्मं मोष्यश्च विविधं मूलानि च फलानि च ।
वृक्षानि चैव मांसानि पानानि सुरभीणि च ॥”)
आद्यम् । (यथा, महाभारते । १ । १६ । ११ ।

“जुतोमूलमिदं दुःखं श्रातुमिच्छामि तत्ततः ।
विदित्वाप्यपकर्षेयं शक्यचेदपकर्षितम् ॥”)
नक्षत्रविशेषः । (यथा, मार्कण्डेये । ११ । १२ ।
“जुवंतश्चाशुरायास्तु जन्मन्ते चक्रवर्तितान् ।
आधिपत्यं च्युतास्तु मूले चारोग्यसुप्तमम् ॥”
निजुष्टः । अन्तिकम् । इति विश्वः । (यथा,
मार्कण्डेये । ८६ । ६ ।

‘जमादीयेः प्रयाद्वीति मूलं शुभनिशुभयोः ।)
मूलवितम् । इति भरतवृत्तमेदिनी । (यथा,
मनी । ८ । १०२ ।

“अथ मूलमनाहार्यं प्रकाशकप्रशोधितः ।
अदृष्टो मुच्यते राज्ञा नाटिको जन्मते धनम् ॥”)
निजम् । इत्यजयपालः । चरन्म् । इत्यादि-
कीयः । (यथा, ऋग्वेदे । १० । ८७ । १० ।
“जिहा मूलं यातुधानस्य वृक्ष ॥”

“मूलं पादम् ।” इति तद्भाष्ये सायणः ।)
टीकाह्वयः । यथा । समानवर्ण्यादि मूलम् ।
इति सप्तपिप्लवे गदाधरभट्टाचार्यः । मूरजम् ।
इति शब्दचन्द्रिका । पिप्लवीमूलम् । पुष्कर-
मूलम् । इति राजनिर्घण्टः । विशेषमूलस्य
अन्वेषणविधौ यथा,—

“नदीनामयिहोवाचां भारतस्य कुलस्य च ।
मूलान्वेषो न कर्तव्यो मूलाहोरो न जीयते ॥”
इति भावके ११६ अध्यायः ।

(कारणम् । यथा, मनी । ११ । ८४ ।
“धर्मस्य ब्राह्मणो मूलमयं राजस्य उच्यते ।
“मूलं कारणम् ॥” इति तट्टीकायां कुल्लूक-
भट्टः ।)

मूलः, वि, (मूलतीति । मूलप्रतिष्ठायाम् + कः ।)
अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतो नक्षत्रच-
क्रम् । यथा,—

“हस्ता स्वाती श्रवणा अश्लेषा मृगशिरा नपुंसि ।
स्वातु पुंसि पुनर्वसुपुष्यौ मूलमूलौ खियां
श्रेयाः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ।

“मूलमादौ शिवायाश्च निकटे भे तु वाचि-
याम् ॥”

इति शब्दरत्नावली च ।